

ЦИКЛІЗАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ПОРТРЕТІВ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАДУМУ У МЕМУАРАХ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА

Анотація. У статті розглядається значення циклу літературних портретів для реалізації основної композиційної думки на прикладі мемуарів Григорія Костюка. Показано, що цикл літературних портретів може у повному обсязі розкрити побачене і пережите автором за певний період часу.

Ключові слова: літературний портрет, циклізація, цикл літературних портретів.

Аннотация. В статье рассматривается значение цикла литературных портретов для реализации основного композиционного замысла на примере мемуаров Григория Костюка. Показано, что цикл литературных портретов может в полном объеме раскрыть увиденное и пережитое автором за определенный период времени.

Ключевые слова: литературный портрет, циклизация, цикл литературных портретов.

Summary. In article value of a cycle of literary portraits for realization of the basic composite plan on an example of memoirs of Grigory Kostyuk is considered. It is shown that the cycle of literary portraits can full be opened by things that were seen and endured by the author for the certain period of time.

Key words: a literary portrait, cyclization, a cycle of literary portraits.

Літературознавців та теоретиків літератури цікавлять питання циклу і процесу циклізації у художній літературі як можливість розширення меж жанру для відображення цілісної картини світу. Дослідники зазначають, що цикли створювалися письменниками, поетами, драматургами різних літературних напрямів і орієнтацій, тому літературна циклізація розглядається на прикладі текстів різних епох і різної родової приналежності [4], [8]. Аналіз наукової літератури з питань художньої циклізації дає можливість говорити, що більша увага приділялась дослідженню ліричного циклу, внаслідок чого виділені ознаки таких циклів, досліджувалася їх поетика. У питанні прозових циклів багато нез'ясованих моментів, які потребують ретельного дослідження.

Різні аспекти циклізації і теорії циклу розглядалася науковцями, серед яких можна назвати Л. Ляпіну, О. Єгорову, І. Фоменка, М. Дарвіна, Л. Гінзбург та ін.

Ми ставимо за мету розглянути циклізацію літературних портретів для реалізації основного композиційного замислу у мемуарах Григорія Костюка.

Цикл у теорії художнього слова є одним із центральних теоретико-літературних понять. У тлумачних словниках, в енциклопедії літературних термінів, у ряді робіт теоретиків літератури циклу даються визначення, але єдиного погляду на природу циклу немає і суперечливим залишається питання жанрової належності циклу творів. Літературознавець М. Дарвін, у працях якого порушуються питання циклу в художній літературі, наводить таке тлумачення: «Слово цикл (від грецьк. *Kyklos* – коло) має широке вживання. Зазвичай цим поняттям позначають деякий ряд взаємопов'язаних явищ, що утворюють струнку систему розвитку» [3, с. 7]. Визначити жанрову форму твору є важливим, оскільки це дає розуміння специфіки осягнення дійсності митцем, можливість побачити своєрідність його світосприйняття. Один із

дослідників ліричного циклу І. Фоменко: «Думка про те, що цикли – особливе жанрове утворення, не викликає сумнівів у тих, хто пише про циклізацію» [9, с. 18]. Але існують інші думки щодо жанру циклу. Цикл розглядають і як «наджанрове утворення», і як «художню лабораторію» нових жанрів. І. Карпович вказує, що ці погляди не протирічають одне одному, а висловлюють неоднозначність самого явища [5]. У монографії Л. Ляпіної знаходимо: «Як би не класифікувати літературний цикл – як жанр, «метажанр», «супержанр», «жанрове утворення», – очевидна жанроутворююча потенція циклізації і здатність циклових форм у певних історичних умовах формуватися і розвиватися за законами жанру» [8, с. 40].

Дослідники природи циклу сходяться на тому, що цикл може розумітися як результат подальшої розробки уже даного частково матеріалу, а також як здійснення основного композиційного задуму. Цикли створюються у процесі циклізації. Л. Ляпіна зазначає: «Під циклізацією у сучасному літературознавстві прийнято розуміти продуктивну тенденцію, спрямовану на створення особливих цілісних єдностей – циклів» [8, с. 8].

Циклізація характерна і для мемуарної літератури, зокрема для літературних портретів.

За класифікацією В. Барахова, термін «літературний портрет» проявляється в таких основних значеннях: як засіб створення образу героя у художньому творі; як складова частина, компонент більш складної жанрової структури; як самостійний жанр.

Як жанр мемуаристики, літературний портрет допомагає автору цілісно зобразити конкретну реальну людину у всій її багатогранності й неповторності. Автор зображує людей, з якими працював, яких знав у діяльності, з якими товаришував, які були супутниками життя. Героями жанру є люди різних масштабів, різних характерів, близькі автору тим, що кожний по-своєму залишив глибокий слід у його свідомості. Літературний портрет

може бути самостійним твором і частиною великого твору.

Часто у рамках одного твору автор виходить за межі спогадів про одну особистість, ми бачимо прагнення до циклізації портретів, оскільки саме цикл може у повному обсязі розкрити пережите автором за певний період часу. Приклади циклізації літературних портретів знайшли відображення у творчості українських мемуаристів, одним із яких є Григорій Костюк.

Мемуари Григорія Костюка «Зустрічі і прощання» стали найбільшою працею автора, написанню якої він присвятив останні десятиліття творчої діяльності. Щоб у вже похилому віці достовірно відтворити події, автор користувався щоденниковими записами, листами, документами та, як зазначав у передмові до цього твору М.Жулинський, намір мемуариста базувався на «надзвичайно свіжій пам'яті, яка пульсувала до кінця його майже столітніх днів емоційними переживаннями багатьох-багатьох зустрічей, історій, подій...» [6, с. 5].

Пережиті події, злети і падіння, культурне, містечке життя, спостерігачем і учасником якого він був, підштовхнули Костюка до написання мемуарів. Автор викладає події ХХ століття, створюючи образи багатьох людей, які були їх творцями. У передмові до твору наявні настанови на відтворення об'єктивного змісту історії. Мемуарист бажає об'єктивності, зазначаючи: «Роль автора спогадів – це роль скромного, чесного свідка і коментатора подій. Головне в спогадах – це люди і події пережитої доби» [6, с. 26]. Але головною рисою мемуарної літератури є суб'єктивність, тому спогади мають відбитки авторського ставлення до подій, в якійсь мірі їх оцінку. Однак у творі Костюка відсутні оцінки та характеристики, які б могли дати підстави для скептичного ставлення до правдивості фактів.

У вступних роздумах автор говорить, що відтворює складні, суперечливі й одночасно яскраві образи сучасників і події неповторної доби [6, с. 23]. Дослідниця творчості Григорія Костюка Н.Баштова зазначає, що на бажання змалювати цілу галерею постатей вказує і заголовок спогадів: «Назва мемуарів Г.Костюка «Зустрічі і прощання» свідчить, що автор має намір не лише відтворити суспільну і соціопсихічну структуру сучасності, а й змалювати окремі людські психотипи – літературні портрети тих чи тих історичних осіб, своїх сучасників» [1, с. 112].

Літературні портрети у спогадах Костюка необхідні для того, щоб через долі окремих людей зрозуміти життя всієї країни, показати об'єктивну реальність через конкретну особистість. На необхідність зображення мемуаристом людей для пізнання світу вказує Микола Жулинський: «Григорій Костюк залишив нам не лише яскраві, колоритні в діалогах і монологах літературні портрети забутих, призабутих і відомих талантів – письменників, літературознавців, художників, акторів, ре-

жисерів, громадських і політичних діячів, але і чесні сповіді про пізнання ними людського і діявольського, доброго і злого на перехрестях буремного століття» [6, с. 5]. Один із дослідників жанру літературного портрета І. Велієв зауважує: «Приймаючи тлумачення портрета в літературі як спосіб показу особистості в єдності з часом, історією, середовищем, як певну концепцію людини, її місця у світі, як співпадання образа та ідеї, соціально-типічного та індивідуально-характерного, слід розуміти, що портрет є елементом структури художнього тексту, він знаходиться всередині образної системи твору, взаємодіючи з нею, і, відповідно, функції моделювання дійсності, створення узагальнюючої картини світу несе твір у цілому, що в жодному разі не зменшує яскраво виражений, ціннісний, образно-концептуальний характер таких вирішальних його компонентів, як портрет» [2, с. 40].

Словесні портрети деяких сучасників доповнені у спогадах Григорія Костюка їхніми фотографіями, що дозволяє художній образ поєднати з дійсним.

Перед нашими очима проходить цикл портретів багатьох людей, одні з яких визнані історією і відомі далеко за межами країни, а деякі не відомі широкому загалу. Але в пам'яті оповідача вони залишили помітний слід та їх змалювання необхідне для створення об'єктивної картини тієї епохи. Мемуари завжди автобіографічні, але Григорій Костюк прагнув створити не автобіографію, а епопею, розповісти про події і людей, автобіографічний елемент у творі не є основним. Розповідь у спогадах підпорядкована задуму автора, а цикл літературних портретів є засобом втілення цього задуму і допомагає відтворити події історичного, культурного, літературного життя, що розгортаються у ХХ столітті протягом майже дев'яноста років (у першій книзі події охоплюють 1904 – 1941; у другій – 1942 р. – і останнє прощання датоване 1995 роком).

У самому відборі постатей, чи то загально відомих, чи таких, з якими доля звела автора у певних життєвих ситуаціях, виявляється головна мета мемуарів – об'єктивно відтворити побачене і пережите. Створені Костюком портрети сучасників є елементами складної композиції, разом з якими вони утворюють цілісний твір. Аналізуючи структуру спогадів, ми можемо відзначити поділ розповіді на книги, книг – на частини, а частини – на розділи. Цей поділ закріплює визначені самим автором віхи його життя. Перша книга подає відомості про життя до початку Другої світової війни. Друга книга починається з 1941 року, бо, як зазначає Костюк, «з того часу почалося нове, не передбачене ніяким «мудрим вождем» нашим, підкупаційне, а згодом еміграційне моє і мого покоління життя» [6, с. 668]. Кожна із частин поділяється на менші структурні елементи, які часто і репрезентують літературні портрети. Зміст книг, навіть до їх прочитання, дає можливість наочно уявити ве-

лику кількість людей, про яких бажає розповісти автор. Ознайомлення із твором засвідчує, що крім детально виписаних літературних портретів, є короткі нариси, замальовки, згадки про людей, з якими переплелася доля автора. Портрети різняться за обсягом і за функцією, яку вони мають у даному творі. Звичайно, у короткому портреті немає можливості приділити людині достатньо уваги, іноді у Григорія Костюка немає більше даних про цю особистість і він бажає подати лише якусь інформацію. Відсутність цих портретів значно знизила би естетичну вартість твору.

У першій частині автор згадує події, що стосуються його дитинства поблизу міста Кам'янця-Подільського. Розповідь починає від свого народження, але перша дата, з якою пам'ять може співвіднести події – це 1905 рік. Малий вік не дозволяє цілісно відтворити картину дитинства, а прийом кадрювання дозволяє подати зафіксовані у пам'яті події. Епізодами згадує автор навчання у початковій школі. Цілісні спогади мемуарист розпочинає з подій 1917 року і з цього моменту у хронологічній послідовності говорить про себе, про події у країні і про людей свого часу, кожний з яких сприймається як невід'ємна частина біографії письменника і частина історії країни. Автор показує навчання у Києві, шлях до педагогічної, наукової діяльності, входження у світ літератури, викладацьку діяльність, ув'язнення, перебування у таборах Воркути, повернення із заслання і початок війни. Різноманітна і багатообразна палітра постатей проходить перед нами у цій частині. Ми бачимо вчителів Костюка, одногрупників і однокурсників, товаришів по «Пролітфронту», колег по педагогічній діяльності. «Свіжа» пам'ять мемуариста повертає до нас тих людей, з якими автор перебував у концтраційному таборі на Півночі.

У другій книзі мемуарист розповідає про роки німецької окупації, які він пережив у Києві, Львові, далі пам'ять переносить його до Німеччини, звідки після поневірянь у таборах перміщених осіб він потрапив до Сполучених Штатів Америки. Дар портретування виявляється і в цій частині. Створюючи літературні портрети І. Кавалерідзе, А. Любченка, Г. Журби, Т. Осьмачки та ін., Г. Костюк намагався відтворити історичний шлях народу у складні часи війни, життя людей у таборах Ді-Пі, літературний процес в еміграції.

Отже, про який би то період не розповідав письменник, він завжди знаходить місце для кожного свого сучасника. Так, розповідаючи про навчання у гімназії, автор вважає за потрібне охарактеризувати склад учнів і подає портрети гімназистів, серед яких син бідного шевця із Корвасарів Рюмін, дівчина з польської родини Рузя Тхоржевська, селянин Ф. Дудка, сестри Созанські Катя і Віра.

Культурне життя Києва 20-х років неможливо описати, не зображуючи людей, які були співтворцями культурного процесу. Перед нами проходить галерея окремих літературних портретів: викладачів – Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла

Драй-Хмари, Бориса Якубського, Сергія Маслова, Івана Шаровольського та ін., однокурсників – Кирила Коршака, Федор Малицького, Діодора Бобиря, Миколи Шелеста, Олександра Корнійчука, письменників – Григорія Косинки, Бориса Тенети, Івана Багряного.

1935 – 1937 роки стали трагедією в історії українського народу, роками масових репресій. На цілих п'ять років у 1935 році було ув'язнено в концтраційному таборі Воркути в Заполяр'ї і Григорія Костюка. Низка постатей згадується під час перебування у Лук'янівській тюрмі. П'ять трагікомічних історій в'язнів спецкорпусу Лук'янівської тюрми – це розповіді про людей, яких жорстокий режим кинув на лави засуджених. Після цих оповідей Костюк вважає за необхідне розповісти про інших в'язнів спецкорпусу. Сам автор зазначає: «Крім згаданих вище подій і в'язнів, наша перехідна камера мала ще чимало людей з цікавими характеристиками і долями» [6, с. 511]. Григорій Костюк згадує колишнього аспіранта Інституту філософії ВУМЛІНУ Івана Кушика; польського ксьондза (імені і прізвища не подає); українського єврея, колишнього військового Штайнберга; загальновищого старосту, людину з великим тюремним досвідом Киянка та ін.

П'ять років перебування у таборах на Півночі не раз згадуються у спогадах. Образи багатьох засуджених воркутинських таборів відтворені на сторінках твору, ми дізнаємося про причини їх засудження, про мужність людей у перенесенні нелюдських умов життя. Автор зображує знайомих і не знайомих йому людей. Наприклад, він розповідає про Сергія Седова, якого особисто не знав. Сергій Седов – це молодший син Троцького. Освічена людина, закінчив аспірантуру, працював в одному з московських вищих навчальних закладів. Коли висилали Троцького, він відмовився від'їжджати. У 1937 році його спецнаказом забрали до Москви. Після проведення процесу над троцькістами Седова разом з іншими розстріляли.

Подає Григорій Костюк розповіді і про інших засуджених: «Ще кілька людських характерів і доль тих окаянних років» [6, с. 555]. Розповідає про Федота Івановича Пізняка, засудженого на 8 років за контрреволюційну діяльність. Мемуарист відмічає вроджену здібність, життєву практику і самоосвіту цієї людини.

Ще один ув'язнений виявився земляком Костюка. Це Григорій Абрамович Винокурний. Цю людину було звинувачено у подвійному шпигунстві на користь уряду Чан Кайші і Японії. Справу було сфабриковано і застосовано найтяжчу загрозу – якщо він не підпише усе, то його дружину і дітей буде репресовано. Так Винокурний отримав 8 років таборів.

Були в таборах інші в'язні. Це молодий композитор, учень Сергія Прокоф'єва; і Панас Буценко, якого Костюк знав ще по Кам'янцю; і Кость Старакадомський, перед арештом студент Московського університету і багато інших. Ці портрети не

претендують на повноту і детальне зображення образів, але в них є динамізм подій, неможна було б так добре відтворити трагедію українського народу, не передаючи трагедію окремих людей.

Цікавими є розповіді про людей повоєнного часу. Автор говорить про тих, хто йому зустрівся під час поневірянь. Це – український драматург Аркадій Любченко і письменник Юрій Клен. З Любченком Костюк зустрівся у Берліні у 1944 році за рік до його смерті. Ім'я Освальда Бурггардта – Юрія Клена – Григорій Костюк знав ще за студентських років, знав, що той належав до «п'ятірного Грона» неокласиків, був близький до М.Зерова, Б.Якубського. Спочатку у Клена і Костюка зав'язалося листування, яке перервалося після розпаду Третього Рейху, і тільки майже за рік їм довелося в таборі для переміщених осіб познайомитися особисто.

Не менш цікавими є розповіді, про життя української еміграції на Північноамериканському континенті. Портрети Галини Журби, Миколи Шелемкевича, Тодося Осьмачки, Юрія Косача дають нам уявлення про життя творчої інтелігенції за кордоном. Для повноцінного, виразного змалювання образів цих людей автор згадує деякі події їхнього життя в Україні. Час і людина для мемуариста неподільні, минуле і сучасне перетинаються і тільки так є можливість всебічного, рельєфного показу особистості.

У 60–70-ті роки, після двадцяти років еміграції, Григорій Костюк вперше починає зустрічатися з

діячами науки і культури УРСР. Це були письменники Олександр Підсуха, Юрій Збанацький, Дмитро Павличко, Іван Драч, ансамбль Вірського, «Бригада Катерини Колосової» та інші мистецькі колективи.

Циклізація портретів реалізується у двох книгах споминів, але відтворити усіх «неповторних сучасників – друзів, співробітників, однодумців, гострих опонентів і навіть ворогів» [7, с. 449] у автора вже немає можливості через похилий вік. У прикінцевих прощаннях Григорій Костюк говорить, що думає ще про багатьох людей, з якими зв'язувала доля «на різних перехрестях довгого еміграційного життя» [7, с. 451]. Образи усіх він відтворити не може, тому бажає назвати хоча б їх імена.

Отже, у спогадах Григорія Костюка ми бачимо низку не схожих один на одного людей, що різняться рівнем освіти (прості люди, студенти, аспіранти, учені, професори), соціальним становищем (в'язні, люди при владі), місцем проживання (мешканці різних міст і країн) та ін. Розповідаючи про талановитих людей, про трагічні долі, автор відтворює суттєві риси своєї епохи, показує історичні зміни, культурно-мистецьке життя ХХ століття. Спогади Григорія Костюка – цінне історико-літературне джерело. Цикл літературних портретів підпорядкований загальній ідеї розповіді і дає можливість відтворити історію власного життя та об'єктивну картину історичного, соціального, культурного, літературного процесу ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баштова Н. Григорій Костюк: літературознавець, критик, публіцист / Н. Баштова. — К.: ВД «Стилос», 2008. — 216 с.
2. Велиев И. Литературный портрет: его функция и типология / И. О.Велиев. — Баку, Элм, 1986. — 160 с.
3. Дарвин М. Проблема цикла в изучении лирики. Учебное пособие / М. Н. Дарвин. — Кемерово. Кем Гу, 1983. — 104 с.
4. Егорова О. Развитие цикла и жанровые трансформации в русской прозе первой половины ХХ века: Монография / О. Г. Егорова — Астрахань: Изд-во Астраханского ун-та, — 2003. — 330 с.
5. Карпович И. Сборник рассказов В. Набокова «Весна в Фиальте»: Поэтика целого и интертекстуальные связи : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / И.Е. Карпович. — Барнаул : АГУ, 2000. — 20 с.
6. Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського / Григорій Костюк. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 1. — 720 с.
7. Костюк Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах / Григорій Костюк. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 2. — 512 с.
8. Ляпина Л. Циклизация в русской литературе XIX века / Л. Е. Ляпина. — СПб., НИИ химии СПбГУ. — 1999. — 281 с.
9. Фоменко, И. Лирический цикл: становление жанра, поэтика / И.В. Фоменко. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 1992. — 123 с.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2011